

ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ В СИСТЕМІ ПОКАРАНЬ НЕПОВНОЛІТНІХ

Законодавець, закріпивши систему видів покарань, що можуть бути застосовані до неповнолітніх, не даремно на останнє місце поставив саме позбавлення волі на певний строк (як відомо, довічне позбавлення волі до неповнолітнього злочинця взагалі не застосовується), адже позбавлення волі є найбільш суворим видом покарання, що може бути застосоване до осіб цієї категорії. Тому не випадково проблемі позбавлення волі приділено достатньо уваги в теорії кримінального права. Проблемі ж позбавлення волі в системі покарань, пов'язаних з виправно-трудовим впливом, що застосовуються до неповнолітніх, у вітчизняній науці кримінального права приділено не достатньо уваги, що й обумовлює актуальність дослідження.

Окремі аспекти позбавлення волі досліджені в працях сучасних науковців кримінального профілю: Л. В. Багрій-Шахматова, В. А. Бадири, О. В. Беци, О. М. Гуміна, П. В. Мельник, С. Ю. Лукашевича, В. А. Львовчкіна, О. М. Неживець, О. В. Вакуленко, І. М. Дубиніна, О. Г. Колб, В. І. Кривуша та інших. Та на сьогодні тема не вичерпана, потребує детального дослідження з урахуванням чинного законодавства, судової практики, сучасних надбань науки кримінального права, педагогіки та психології.

Викладене зумовило мету роботи — визначення місця та ролі позбавлення волі у системі покарань, пов'язаних з виправно-трудовим впливом, що застосовуються до неповнолітніх. Робота виконана в межах дисертаційного дослідження авторки на тему: «Види покарань, пов'язані з виправно-трудовим впливом, що застосовуються до неповнолітніх».

Кримінальний кодекс України в ст. 63 закріпив, що покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк полягає в ізоляції засудженого та поміщенні його на певний строк до кримінально-виконавчої установи. Закріплені загальні строки призначення покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк — від 1 до 15 років. Тобто складовою даного виду покарання є ізоляція неповнолітнього засудженого від суспільства шляхом поміщення його в закриту установу й здійснення за ним постійного нагляду. Ізоляція як правообмеження спричиняє й інші пов'язані з нею негативні наслідки для засудженого, такі як обмеження пересування й вибору місця проживання, визначення розпорядку дня, вибору роду занять, можливості за власним розсудом організувати дозвілля і т. ін.

Позбавлення волі є найбільш суворим видом покарання неповнолітніх злочинців. У постанові Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 року «Про практику розгляду судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх» наголошується саме на цьому: «Позбавлення волі на певний строк є найсуворішим видом покарання, що може бути призначене особам, яким на момент вчинення злочину не виповнилося 18 років». Крім цього,

Пленум Верховного Суду України вказує на виняткове застосування позбавлення волі на певний строк до неповнолітнього злочинця тільки тоді, коли у суду є переконання, що застосування більш м'якого покарання не сприятиме виправленню засудженого. При цьому висновок суду про необхідність застосування до неповнолітнього позбавлення волі, якщо санкцією статті, за якою він засуджується, передбачені й інші види покарань, повинен бути мотивованим у вирокі [1].

На нашу думку, це зробити буде не так уже й важко, адже штраф застосовується лише до неповнолітніх, які мають самостійний дохід, власні кошти та майно, на яке може бути звернено стягнення; громадські, виправні роботи та арешт не призначаються неповнолітнім до досягнення 16-річного віку (крім цього, не побудовано арештних домів). А до неповнолітніх взагалі можуть застосовуватися лише 5 основних покарань: штраф, громадські роботи, виправні роботи, арешт та позбавлення волі на певний строк. Тобто, якщо неповнолітній не досяг 16-річного віку, не має власного доходу, коштів чи майна, на яке може бути звернено стягнення, при призначенні йому покарання залишається лише позбавлення волі на певний строк. Наведемо приклади. Так, санкція ст. 289 КК України за незаконне заволодіння транспортним засобом з будь-якою метою передбачає штраф від однієї тисячі до однієї тисячі двохсот неоподаткованих мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк від трьох до п'яти років. Виходить, якщо цей злочин скоїть повнолітня особа, то санкція статті є альтернативною і до цієї особи можна буде застосувати одне із перелічених покарань. Якщо ж аналогічний злочин вчинить неповнолітня особа, яка не має власного доходу, коштів чи майна, на яке може бути звернено стягнення, то до неповнолітнього в цьому разі можна застосувати лише позбавлення волі на строк від трьох до п'яти років. Чи, наприклад, крадіжка. Санкція ч. 1 ст. 185 — штраф до п'ятдесяти неоподаткованих мінімумів доходів громадян або виправні роботи на строк до двох років, або позбавлення волі на строк до трьох років. Якщо ж особа, що вчинила цей злочин, не досягла 16-річного віку, не має власного доходу, коштів чи майна, на яке може бути звернено стягнення, то санкція стає «безальтернативною». І до цієї особи можливе застосування лише позбавлення волі на певний строк. Частина 2 зазначеної статті передбачає обмеження волі на строк до п'яти років та позбавлення волі на той самий строк. Такий вид, як обмеження волі, до неповнолітнього взагалі не застосовується, тому знову ж залишається лише позбавлення волі.

На наш погляд, змінити ситуацію в таких випадках можна лише за умови внесення змін до системи покарань, що застосовуються до неповнолітніх: дещо розширити коло покарань (на нашу думку, саме покарань пов'язаних з виправно-трудовим впливом) та межі застосування деяких видів покарання. Це відповідало б принципам гуманізму, справедливості, адекватності покарання вчиненому злочину, індивідуалізації призначення покарання з урахуванням особистості винного. Тим паче що в таких випадках є, як мінімум, одна пом'якшувальна обставина — неповноліття особи.

Особливістю відносно неповнолітніх є і строки призначення покарання у ви-

гляді позбавлення волі на певний строк. Так, згідно зі ст. 102 КК України покарання у вигляді позбавлення волі особам, які не досягли на момент вчинення злочину вісімнадцятирічного віку, за загальним правилом, не може бути призначене на строк більше 10 років, у випадках вчинення особливого тяжкого злочину, по'єданого з умисним позбавленням життя людини, — не більше п'ятнадцяти років, за сукупністю злочинів чи за сукупністю вироків — не більше п'ятнадцяти років.

Ефективність будь-якого виду покарання, як відомо, визначається його здатністю досягати поставлених цілей. Цілями позбавлення волі, як, втім, і покарання взагалі, є у відповідності зі ст. 50 КК кара, виправлення засуджених, а також попередження вчинення злочинів як засудженими, так і іншими особами. Якщо головною метою покарання у вигляді позбавлення волі визнати кару, то даний вид покарання, як і діяльність виконуючих його пенітенціарних установ, варто вважати цілком ефективними. Якщо ж в основі поставити виправну й профілактичну роль позбавлення волі, то ситуація перестає бути настільки однозначною.

Режим відбування покарання у виховній колонії, активна виховна робота, суспільно корисна праця, загальноосвітнє й професійно-технічне навчання повинні привести до виправлення найбільш педагогічно запущених неповнолітніх. У той же час передбачається, що застосування позбавлення волі до неповнолітніх повинне справити і дієвий загальнопопереджувальний вплив на однолітків злочинця з нестійкими звичками, схильних до вчинення правопорушень.

Останнім часом опубліковано ряд робіт, у яких наведена критична позиція стосовно спеціального та загального попередження, виправного потенціалу покарання у вигляді позбавлення волі [2].

У цих роботах цілком обґрунтовано, на наш погляд, стверджується, що сутність покарання у вигляді позбавлення волі глибоко суперечлива, оскільки у процесі його виконання виникають такі негативні процеси і явища, які не тільки істотно утруднюють процес досягнення мети виправлення, але й найчастіше виключають можливість досягнення подібного результату. Невипадково, аналізуючи ефективність даного покарання, Г. Ф. Хохряков відзначає, що більшість фахівців ставляться до нього більш як до змушеного явища, ніж до бажаного [3].

На суперечності, властиві покаранню у вигляді позбавлення волі, у свій час звертав увагу А. Я. Яковлев, відзначаючи, що при засудженні до покарання у вигляді позбавлення волі людина відривається від життя в нормальних умовах, ізолюється від суспільства, потрапляє в обстановку, що різко відрізняється від життя на волі; засуджені тримаються в оточенні інших злочинців, де можливість взаємного «зараження» негативними звичками значно зростає; перебування в місцях позбавлення волі позбавляє неповнолітнього, який за особливістю розвитку є ще особистістю в процесі становлення, самостійності, привчає до пасивного сприйняття навколишнього світу [4].

При відбуванні позбавлення волі неповнолітня особа ізолюється від суспільства, що може призвести в майбутньому до зміни місця проживання, на-

вчання або роботи. Позбавлення волі помітно послаблює соціально корисні зв'язки засуджених. Безумовно, примусова ізоляція не має такої мети, її застосування припускає виключення можливості вчинення засудженими неповнолітніми нових злочинів, створення умов для цілеспрямованого виховного впливу, руйнування негативних зв'язків з асоціальним середовищем. Для деяких неповнолітніх ізоляція — це і є призупинення процесу вживання наркотиків, алкогольних напоїв, можливість вирватися з асоціального або злочинного оточення, уникнути сімейного насильства, голоду, можливість одержати мінімально необхідний рівень забезпечення. Однак, на жаль, найчастіше досягається прямо протилежний результат.

Позбавлення волі саме по собі є психотравмуючим фактором. Обстановка місць позбавлення волі нерідко призводить до виникнення у підлітків негативних емоцій, неврозів, психічних зривів, агресивного поведіння, спрямованого іноді на самого себе, а найчастіше назовні — на порушення режиму відбування покарання, посягання на особистість інших засуджених і представників адміністрації. Так, більше половини неповнолітніх (а за деяким даними — до 70%), що тримаються в місцях позбавлення волі, хоча і є осудними, але мають ті або інші ознаки психічних відхилень і виражену соціально-психологічну дезадаптацію [5]. При цьому наявність психічних аномалій у неповнолітніх засуджених — ще один фактор, що справляє вплив на їхню життєдіяльність, формування в них стереотипу протиправної поведінки.

Рівень психічних розладів і неадекватної поведінки неповнолітніх, що відбувають покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк, вищий, ніж в односторонніх на волі, у 6 разів, хворих наркоманією — у 12 разів, венеричними захворюваннями — у 9 разів, ВІЛ-інфікованих — у 5 разів, хворих на туберкульоз — у 33 рази, четверта частина неповнолітніх при надходженні у виховні колонії має дистрофію різних стадій [6].

До негативних сторін позбавлення волі належить й кримінальна субкультура неповнолітніх (неписані норми злочинного світу), що внутрішньо є набагато більш сталою й жорстокою, ніж у дорослих засуджених [7]. Не заперечуючи небезпеки злочинних традицій, потрібно в той же час визнати, що поширеність і живучість субкультури пояснюється багато в чому тим, що, наслідуючи її норми, неповнолітні задовольняють свої потреби: у спілкуванні з однолітками, визнанні, самоствердженні, одержанні необхідної емоційної розрядки, новизні, активній діяльності та в інших, які адміністрація виховної колонії задовольнити не в змозі.

На Європейській конференції в Берліні у травні 2000 року з проблеми «Реалізації європейських норм у галузі позбавлення волі, а також санкцій і заходів громадського впливу» наголошувалося на застосуванні заходів громадського впливу на злочинця. На нашу думку, це положення є керівним і при застосуванні покарань. Ми вважаємо, це досить суттєво, коли мова йде про неповнолітнього злочинця, який, як погоджуються психологи, педагоги та вчені кримінального профілю, є особою, яка піддається виправленню. А виправлення неповнолітнього злочинця досягається в більшості своїй за допомогою виправ-

но-трудового впливу. Тому кримінальне законодавство слід конструювати саме з урахуванням вище наведеної тези, тобто система покарань переважно повинна містити види покарань, пов'язані з виправно-трудоим впливом, інакше покарання буде відігравати роль лише відплати і ніяк не виправлення особи, що вчинила злочин і, можливо, скоїть його ще раз. На нашу думку, кримінальна політика має бути направлена в майбутнє, а не звернена виключно в минуле. Держава повинна спрямувати свої зусилля не на домінування відплати за вчинений особистістю злочин, а на те, щоб у майбутньому ця особа не вчиняла злочинів.

На закінчення зазначимо, що позбавлення волі на певний строк як вид покарання, що застосовується до неповнолітніх злочинців, містить у собі значний виправно-виховний потенціал, а не тільки каральний. Ефективність даного виду покарання багато в чому залежить від наповнення його реального змісту виправно-трудоим впливом.

Також вважаємо за необхідне вказати, що конструювання санкцій Кримінального кодексу, які застосовуються і до неповнолітніх, не завжди є вдалим, про що свідчать наведені в статті приклади. Вважаємо, перегляд підходів у розрізі зазначеної проблеми є досить нагальною потребою. В цьому вбачаємо напрям своїх подальших розробок.

Література

1. Про практику розгляду судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх: Посапова П. Співзвіт Верховного Суду України від 16 квітня 2004 р. // Право України. — 2004. — № 8. — С. 121.
2. Беца А. Лишение свободы: отрицательные социальные и психологические последствия // В поисках альтернатив тюремному наказанию: Материалы междунар. симп. 15–16 января 1997 г. — К., 1997. — С. 35–41; Дрьомін В. М. Зменшення тюремного населення: пошук нових шляхів // Актуальні проблеми політики. — 2001. — Вип. 10–11. — С. 238–244; Кристи І. Борьба с преступностью как индустрия. Вперед, к Гулагу западного образца: Пер. с англ. — М.: РОО «Центр содействия реформе уголовного правосудия», 2001. — 216 с.; Максимова Н. Гуманізація покарань — крок до громадського суспільства // Соціальна політика та соціальна робота. — 2001. — № 1. — С. 3–12; Рудник В. Соціальні проблеми кримінального покарання у вигляді кримінального покарання та його альтернативи // Європейські громадські санкції та заходи: Матеріали семінар. слухавь 11–12 квітня 2000 р. — К., 2000. — С. 95–102; Хохряков Г. Ф. Парадоксы тюрьмы. — М.: Юрид. лит., 1991. — 224 с.; Якушин П. «Другая жизнь» и поведение несовершеннолетних в местах лишения свободы // Дорога дальняя, казенный дом... / Сост. И. В. Маймистов. — М., 1990. — С. 21–42; Япчук О. Проблеми питання нейтралізації негативного впливу умов позбавлення волі на особистість осіб, які утримуються в установах виконання покарань // Система виконання покарань в Україні: проблеми та перспективи гуманізації: Учб.-метод. посіб. — К., 2000. — С. 44–49 та ін.
3. Хохряков Г. Ф. Наказание в виде лишения свободы: оценка эффективности // Советское государство и право. — 1989. — № 2. — С. 65.
4. Яковлев А. М. Об эффективности исполнения наказания // Советское государство и право. — 1964. — № 1. — С. 101–102.
5. Проблема исполнения наказания в отношении умственно отсталых осужденных несовершеннолетних // Проблемы исполнения наказания в воспитательно-трудовых колониях и предупреждение преступности молодежи: Сб. науч. тр. — М., 1989. — С. 111; Козюля В. Особности работы с несовершеннолетними осужденными, имеющими психические отклонения // Вопросы уголовно-исполнительной системы. — 2002. — № 1. — С. 27.
6. Перцова Л. Перевоспитание несовершеннолетних // Преступление и наказание. — 2000. — № 6. — С. 12; Пикитенко И. В. Гуманизация исполнения и отбывания наказания в воспита-

- тельной колонии (организационно-правовой аспект): Автореф. дис... канд. юрид. наук. — Иркутск, 2002. — С. 3.
7. Тюрьмы и колонии Росси: Народная юридическая энциклопедия / Под ред. Г. Б. Мирзосва. — М.: Лига Разум, 1998. — С. 270–273.

УДК 343.226

І. Р. Данільченко

ВИЗНАЧЕННЯ НАСИЛЬСТВА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

Перші труднощі, з якими зіштовхується дослідник, що вперше почав вивчення проблематики насильства, полягає в складностях формулювання понятійного апарата цього явища, неоднозначності розуміння й трактування основних термінів і розпливчастості їхніх границь.

Причини цього криються, з одного боку, у науковій новизні й слабкій розробленості даного феномена, а з іншого — у його багатоаспектності й багатогранності.

Для порівняння візьмемо тлумачення поняття «наси́льство» у закордонній науці. Воно асоціюється, насамперед, з фізичним примусом, впливом на організм людини і є синонімом фізичної сили.

Додаткове підтвердження цьому положенню можна виявити в універсальному Оксфордському словнику англійської мови, де насильство визначається як «використання фізичної сили для нанесення тілесних ушкоджень або руйнування...» [1, 1937].

У словнику сучасної англійської мови видавництва Лонгман підкреслюється, що насильство — це використання фізичної сили стосовно іншого [2, 175]. Аналогічне визначення насильства міститься в словниках американського варіанта англійської мови: «Насильство — це фізична сила, яка використовується для нанесення тілесних ушкоджень, псування або руйнування» [3, 1490].

Близькі значення поняття «наси́льство» зустрічаються й в інших мовах. Наприклад, у німецькій мові під насильством розуміється грубий, фізичний тілесний вплив з метою підпорядкування іншого своїй волі.

Розуміння насильства як фізичної дії характерно й для Г. Грэхем і Т. Гурр, у трактуванні яких насильство виступає як «поводження, спрямоване на нанесення фізичної шкоди людям або їхній власності» [4, 27].

Розширювальний підхід до насильства відрізняє тих авторів, для яких воно є синонімом того, що завдає шкоди людині. Так, Х. Гирветц вважає насильством «дії індивідів або груп, які націлені на нанесення шкоди іншим». Н. Татт також відзначає, що насильство може бути визначене як вид «поводження, що наносить шкоду іншим». Ш. Стэнадж називає конкретні прояви цієї шкоди, починаючи від фізичних образ і відмови від підтримки друга у важку хвилину й закінчуючи жорстоким поведженням з ким-небудь [5, 216].